

“SHOXNOMA” ASARINING MUSULMON SHARQIDAGI IJTIMOIY-MADANIY, SIYOSIY JARAYONLARGA TA’SIRI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673773>

Xalilov Alisher Abdumannonovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Falsafa kafedrası katta o‘qituvchisi

+998943064262

Annotatsiya. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev quyidagi mulohazalarini bildirganlar: “Imom Buxoriy, Burhoniddin Marg‘inoniy, Iso va Hakim Termiziylar, Abulqosim Firdavsiy Mahmud Zamaxshariy, Muhammad Qaffol Shoshiy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy va boshqa ko‘plab daholar nomi nafaqat islom, ayni vaqtda jahon sivilizatsiyasi tarixida haqli ravishda oltin harflar bilan bitilgan”¹.

Kalit so‘zlar: “Shohnoma”, Baytul hikmat, musulmon sharqi davlatlarida tarixiy, ijtimoiy-madaniy, siyosiy jarayonlar, ontologiya, gnoseologiya, ijtimoiy borliq, inson borlig‘i, olam va odam evolutsiyasi, ilmiy muammo, tasavvur, metafizika, sinergetika, sezgi.

Abstract. The President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev expressed the following remarks: “The names of Imam Bukhari, Burkhaniddin Marginoni, Isa and Hakim Termizi, Abulkasim Firdavsi, Mahmud Zamakhshari, Muhammad Qaffol Shoshi, Bahauddin Naqshband, Khoja Ahrar Vali, Muhammad Khorezmi, Ahmad Ferghani, Abu Rayhan Beruni, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulugbek, Alisher Navoi and many other geniuses are rightfully inscribed in golden letters not only in the history of Islam, but also in the history of world civilization.”

Keywords. “Shahnama”, ontology, epistemology, social existence, human existence, evolution of the universe and man, scientific problem, imagination, metaphysics, synergetics, intuition.

KIRISH. “Samoviy” degan ma’noni anglatuvchi “Firdavsi” laqabli shoir zamonaviy tojiklar va forslarning ajdodlari yashagan yerlarni birlashtirgan Somoniylar davlatining bir qismi bo‘lgan Sharqiy Eronda yashagan va ishlagan. Ikki xalqning bu hududiy birligi ko‘p asrlar davom etgan va 16-asrgacha fors va tojik madaniy merosi baham ko‘rilgan. Somoniylar davlatida Buxoro va Samarqand siyosiy va madaniy markazlari bilan 10-asrda ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, shahar hayoti, milliy o‘zlikni anglashning yuksalishi bilan ilm-fan va adabiyot rivojlandi. O’sha davrda Xuroson va O‘rta Osiyoda mashhur matematiklar Xorazmiy (IX asr), Xojandiy (XV asr), buyuk faylasuf va olimlar Al-

¹Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – T.: O‘zbekiston, 2017. – B.28.

Farobiy (IX asr), Ibn Sino (X-XI asrlar) yashagan. va Beruniy(X-XI asrlar). X asrda Somoniylar davlatining poytaxti Buxoro va boshqa shaharlarda fors tili deb ham ataladigan davriy adabiyoti jadal rivojlandi. U klassik fors-tojik she'riyatining yanada rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi: X asrda fors adabiy tili rivojlandi va takomillashdi, fors-tojik she'riyatining asosiy janrlari, rivojlangan she'riy lug'atga ega obrazlar tizimi shakllandi. va nutq vositalarining boyligi, barcha she'riy o'lchovlar va ularning modifikatsiyalari qilindi. Bu davrda Somoniylar davlatida buyuk shoirlar galaktikasi yaratildi. . She'riyatda lirika, ham falsafiy, ham axloqiy, ham romantik tabiat gullab-yashnagan; shoirlarning lirik she'rlari inson taqdiri, koinot va ijtimoiy adolatsizlik haqidagi chuqur fikrlar bilan singdirilgan. X asr fors-tojik she'riyati borliqni jonli idrok etish, uning barcha quvonchlariga to'la hayotga da'vat va chidab bo'lmas taqdirga da'vat bilan ajralib turadi. VII asrda Eron va Markaziy Osiyo Arab xalifaligi tomonidan bosib olinib, ushbu ulkan davlatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy hayotiga qo'shildi. Biroq, bir asr o'tgach, Eronning o'qimishli doiralari orasida ularning qul bo'lgan xalqlarning ma'naviy qulligidan noroziligini aks ettiruvchi "shuubiya" harakati boshlandi. Masalan, Eron shialari qadimiy afsonalarni to'pladilar, qadimgi Eron kitoblarini Arab tiliga tarjima qildilar va o'z she'rlarida Avesto va boshqa zardushtiylik diniy yozuvlarining g'oyalari, obrazlari va motivlaridan foydalanganlar. Ayniqsa, 10-asrda qadimgi Eron afsonalari va qahramonlik afsonalarini Shohnoma (shohlar kitobi) deb nomlangan maxsus to'plamlarga qisqartirish keng tarqaldi. Bu asarlar O'rta fors tilida, shuningdek, Sosoniylar sulolasining rasmiy saroy yilnomalarida (milodiy III-VI asrlar) keng qo'llaniladi.), shuningdek, Eron xalqlarining afsonalari. Abulqosim Firdavsiy yashagan davrning asosiy xususiyatlari sifatida Somoniylar hukmronligi davrida shakllangan bag'rikenglik tamoyilini kelitirish mumkin. Bu davrda jamiyat ma'naviy hayotida islom dini, nasroniylik va zardushtiylik birgalikda faoliyat yuritganligini guvohi bo'lishimiz mumkin. Mazkur davrda aqliy bilish va falsafaning eng taraqqiy etgan bosqichi real voqelikda o'z aksini topdi. Aflotun, Arastu, yangi aflotunchilik, stoiklar va yangi pifagorchilik kabi qadimgi yunon falsafasi namoyandalari va oqimlarining ta'limotlari arab-musulmon olamida keng yoyildi. Mazkur davrda Ibn Ravandiyning falsafiy tizimlari, "Ihvon as-Safo" maktabining ta'limotlari, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Abu Bakr ar-Roziy kabi mutafakkirlarning faoliyatlarini kuzatish mumkin edi.

Firdavsiy "Shohnoma" asarining birinchi satrlaridayoq yakkaxudolikni ta'kidlab o'tadi va Alloh nomini tilga olib tavhidni tasdiqlaydi. Shuning uchun "Shohnoma" asarining asosiy mavzusini dunyoni Alloh tomonidan yaratilganligiga bo'lgan e'tiqod va iymon tashkil etadi, deb ta'kidlab o'tish joiz. Borliqning tuzilishi masalasiga keladigan bo'lsak, Firdavsiyning o'simliklarni Alloh tomonidan hayvonlardan avval yaratilganligini ta'kidlab o'tishiga e'tibor berish kerak. Firdavsiyning bunday yondashuvidan kelib chiqadigan bo'lsak, xoliq tomonidan yaratilgan istalgan maxluqotda tadrijiy o'zgarish va genezis masalasi

mavjud ekanligini ta'kidlashimiz lozim. Firdavsiy xoliq hayvonlar oziqlanib rivojlanishi uchun o'simliklarni avvalroq yaratganligiga e'tibor beradi².

ADABIYOTLAR TAHLILI. Abulqosim Firdavsiy merosi bo'yicha tadqiqotlarni Sharq, xususan, fors-tojik tadqiqotchilari, G'arb tadqiqotchilari, sobiq sho'ro va rus, o'zbek tadqiqotchilari tomonidan olib borilgan izlanishlar yuzasidan guruhlariga ajratish mumkin. Eronlik tadqiqotchilar Said Nafisiy, Doktor Xalil Raxbar, Muxammad Sodiq Humoyunfar, Zabixullo Sofiy, Badiuzzaman Foruzanfar, professor Zarrinkublar Firdavsiy merosini izchil o'rganishga o'z hissalarini qo'shganlar. Bertels Ye. E., Talman R. O., Braginskiy I. S., Yunusova A., Mirzoyev A. M., Sadridin Ayniy kabi rus va tojik tadqiqotchilari, Shomuhamedov Sh. Tagirdjanov A. T., E.Ochilov, Homidiy H., Ulug'zoda S., Bobo Tohir kabi o'zbek tadqiqotchilari Firdavsiy merosini tadqiqi qilishda faol ishtirok etganlar. Yevropada Firdavsiyni ilk bor tadqiq qilgan tadqiqotchi fransuz sharqshunosi Jurden hisoblanadi. G'arb tadqiqotchilaridan Edvard Braun, Uilyam Djekson, Denison Ross, Ruben Levi, Aleks Nikolson, Paul Xorn, German Ete, Charlz Pikkering, Iosif Xammer kabi tadqiqotchilar izlanishlar olib borishgan. Sharq falsafasini, siyosatini o'rganishimizning muhim sabablaridan biri, bu ma'lum davrlarda, ya'ni Arab xalifaligi davridan toki Temuriylar davrigacha, hatto miloddan avvalgi davrlarda ham Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, O'rta sharq, Shimoliy Hindiston kabi o'lkalar bilan bir siyosiy tuzilma tarkibida bo'lganligidir. Shuningdek, islom dini va madaniyatining ushbu mintaqa xalqlari uchun yakdilligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

X asrda Dari tilida shahnomaning uchta (to'rtta, ba'zi manbalarga ko'ra) prozaik to'plamlari tuzilgan bo'lib, ular yarim tarixiy va yarim badiiy xarakterga ega va tegishli estetik ta'sirga ega emas edi. Binobarin, o'sha paytda qahramonlik o'tmishi haqida chinakam she'riy asarlar yaratishga ehtiyoj bor edi. Bularning barchasi, bir tomondan, tojiklar va forslarning ajdodlarida xalqning o'z-o'zini anglashi, ma'naviy o'zini namoyon qilish zarurati, ya'ni ularda epik she'riyat yaratilishi bilan bog'liq edi. ona tili; boshqa tomondan, Somoniylar bilan doimiy urushlar olib borishga majbur bo'lgan ko'chmanchi qabilalar tomonidan chet el bosqini tahdidi oldida mamlakat ichki kuchlarini birlashtirish zarurati. Ushbu ijtimoiy tizim Somoniylar davlatining barcha etakchi yozuvchilari va jamoat arboblari tomonidan qattiq sezildi va jamiyatning ushbu dolzarb ehtiyojini birinchi bo'lib qondirishga harakat qilgan shoir Dakiki juda yosh vafot etdi (977) va faqat bir nechtasini yozishga muvaffaq bo'ldi. ming bayt (couplet). Dakikining tugallanmagan asarini yakunlash uchun Abulqosim Firdavsiy barcha fors va tojik she'riyatining toj marvaridi bo'lgan shoh-noma dostonini yaratishni o'z zimmasiga oldi. Tarixiy va tarixiy-adabiy manbalarda Ferdovsi hayoti haqida juda kam narsa ma'lum. Ma'lumki, u 934 yilda, kambag'al dehqon oilasida tug'ilgan - yangi feodal er egalari ta'siri ostida yarim patriarxal-yarim feodal aristokratiya vakili. Shoh-nomaning yakuniy qismida aytilishicha, 994 yilda Firdavsi o'z ishining birinchi, to'liq bo'lmagan nashrini yakunlagan. Ko'p yillar davomida u shohning maktubini

² Маллаев Р.К. Философско-эстетическая концепция Фирдавси в "Шахнаме". Душанбе. 2009. – С.63.

yo'zgan, u ochlik, sovuqlik va qattiq ehtiyojni boshdan kechirgan. Dastlabki manbalarga va Shohnoma matniga ko'ra, shoir birinchi nashrda qariyb yigirma yil ishlagan va chinakam Titanik ishi uchun faqat keksayganida mukofot olgan. O'sha paytda hukmdorlar shoirlarga asar yozish uchun pul to'lashgan. Biroq, Firdavsiyda bunday bolmadi: 992 yilda (ya'ni "Shoh-noma" ning birinchi nashri tugashidan ikki yil oldin) Buxoro Somoniylarning poytaxti edi va dostonning g'oyaviy ma'nosi uning siyosatiga javob berdi va. Qoraxoniylar - Semirechidagi ko'chmanchi qabilalar boshliqlari tomonidan bosib olingan shoirning homiyligiga ishonish uchun barcha asoslar bor edi. Firdavsining umidlari puchga chiqdi, ammo u taslim bo'lmadi va 1010 yilda asl nusxadan deyarli ikki baravar ko'p ikkinchi nashrini boshladi. Bu vaqtga kelib, Somoniylar Sulton Mahmudning o'rnini egalladi (997-1030), G'azniyning qudratli hukmdori, Xuroson va o'rta Osiyoning ayrim qismlari hukmdori sifatida va Shimoliy Hindistonning shafqatsiz bosqinchisi sifatida Shuhrat qozongan. U Ferdovsining ishini rad etdi. Daho shoir va dahshatli zolim o'rtasidagi ziddiyatning sabablari haqida ko'plab afsonalar mavjud. Ulardan biri buyuk nemis romantikasi Geynrix Xayn tomonidan she'riy tahrirlangan. Ushbu afsonaga ko'ra, Sulton shoirga har bir bayt uchun oltin tanga berishga va'da bergan. Ammo Mahmud uni shafqatsizlarcha aldadi. Karvon Sultondan kelganida va paketlar o'ramidan chiqarilganda, oltin kumush bilan almashtirilganligi aniqlandi. Afsonaga ko'ra, hammomdagi xafa bo'lgan shoir pulni uch qismga ajratdi: biri xizmatkorga, ikkinchisi karvonga, uchinchisida esa salqin ichimliklar sotib oldi. Bu zolim hukmdorga aniq va to'g'ridan-to'g'ri da'vo edi. Sulton shoirni jazolashni - uni filning oyog'iga tashlashni buyurdi. Firdausi vatanidan qochib, ko'p yillarni surgunda o'tkazdi. U keksayganida vataniga qaytishga qaror qildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Bir kuni u bosh vazir Mahmud huzurida katta she'rdan bir oyat o'qidi. Sulton g'azabini rahm-shafqat bilan almashtirib, shoirni mukofotlashga qaror qildi. Sovg'alar karvoni shahar darvozalariga kirganda, qarama-qarshi darvozadan marhum Firdausining jasi bo'lgan matras ko'tarildi. U buyuk fors-tojik shoiri Geynrix Geynga bag'ishlangan balladasini shunday yakunlaydi. Sovet olimlari sultonning Shoh-nomaga nisbatan salbiy munosabatining asl sabablarini ta'kidladilar. Mahmud bir tomondan xalq qo'zg'olonlarini shafqatsizlarcha bostirgan va vahshiy yurishlarini muqaddas Islom bayrog'i ostida amalga oshirgan buyuk shoir, ikkinchi tomondan Vatan uchun kurashni kuylagan, ammo shafqatsizlik va asossiz qon to'kilishini qoralagan buyuk shoir sifatida gapirdi. "kundalik nonini mashaqqat bilan topayotgan" adolatli hukmdorlarni va oddiy xalqni ulug'laydi."Sulton o'z qonunlaridan boshqa qonunlarni tan olmadi va Ferdovsi qonun va tartib madhiyasini e'lon qildi. Mahmud inson hayotini bir tiyanga ham qo'ymadi va Ferdovsini hayotni eng katta ne'mat sifatida qadrlashga undadi. Muxtasar qilib aytganda, Shohnomaning butun g'oyaviy asosi, butun fikr chizig'i Mahmud siyosatiga qat'iy qarshi edi va, albatta, Buyuk ijodning Sulton tomonidan tan olinishi haqida gap bo'lishi mumkin emas edi. Natijalar "Shohnoma" - buyuk she'riy Doston. She'r ming yillar davomida ko'p marta qayta yozilgan va o'rta asr olimlari matnni xohlagancha, mualliflik huquqi

bilan bog'liq jiddiy muammolar bilan qilishgan, shuning uchun Shohnomaning turli xil versiyalaridagi betlar soni qirqdan ortiq bir yuz yigirma ming. Dastlab SSSR Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti xodimlari tomonidan qadimiy qo'lyozmalar asosida tayyorlangan tanqidiy matn ellik besh ming baytni o'z ichiga oladi va bu raqamni haqiqatga yaqin deb hisoblash kerak. "Shohnoma" ning tarkibi quyidagicha: she'r afsonaviy shohlardan tortib tarixiy shaxslargacha bo'lgan ellik shohlikdan iborat. Sosoniylar shohlari haqidagi boblar kabi ba'zi epizodlarda atigi bir necha o'nlab baytlar, boshqalarida esa 5000 dan ortiq baytlar mavjud. Shuningdek, muallif qahramonlik yoki romantik rejada mustaqil she'rlarni, ko'pincha juda katta hajmdagi she'rlarni o'z ichiga olgan bo'limlar mavjud. Aynan ular badiiy qudrati tufayli eng katta Shuhrat qozongan. Masalan, "Rustam va Suhrab" va "Siyavush" kalit-Kavus Shohligi haqidagi hikoyaga kiritilgan. Tadqiqotchilar shohning maktubini uch qismga ajratadilar: 1) mifologik (Sistani qahramonlari paydo bo'lishidan oldin); 2) qahramonlik (Aleksandr dan oldin); 3) tarixiy. Muallifning o'zi bunday bo'linishga ega bo'lmasa-da, u juda asosli va haqiqiy asosga ega. Har bir bob oldidagi taxtdan nutq Bahrom Gurning nutqiga o'xshaydi. Hukmron hukmdor dunyoning buyuklari va oddiy odamlariga murojaatida kelajakdagi siyosiy dasturini e'lon qiladi. Har bir bobning oxirgi qismida shoir o'z vasiyatini o'layotgan podshohning og'zidan-merosxo'rga ko'rsatma beradi. Dunyoning zaifligi haqidagi pessimistik so'zlar bilan bir qatorda, ushbu nashrda adolatli bo'lishga, fuqarolarni xafa qilmaslikka va mamlakat taraqqiyoti uchun g'amxo'rlik qilishga chaqiriqlar mavjud.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Shunday qilib, "Shah-noma" ning asosiy g'oyasi Vatanni ulug'lash, Eronga madhiyalar kuylash, tarqoq kuchlarni birlikka chaqirish, xorijiy bosqinlarni qaytarish uchun hokimiyatni markazlashtirish, mamlakatga yaxshilik qilishdir. Eron hukmdorlari-Shoh nomi qahramonlari-hech qachon adolatsiz urush boshlamaydilar, ularning dushmanlari turonliklar, vizantiyaliklar yoki boshqa xalqlar bo'ladimi, ular doimo o'ng tomonda. Abulqosim Tusiy Firdavsiy fors-tojik shoiri va mutafakkiri. Firdavsiy 941 yilda Tus shahrida tavallud topgan. Tus va Nishopur shaharlaridagi madrasalarda tahsil olgan. Zamonasining barcha asosiy ilmlarini egallab, arab va pahlaviy tillarini chuqur o'rgangan. O'z davrining qomusiy olimi bo'lib yetishgani uchun ham uni Hakim deb ulug'lashgan. U Eron, Turon, Yunon va Xindiston olimlarining turli sohadagi asarlaridan yaxshi xabardor bo'lgan.

Firdavsiy yoshligidanoq she'rlar mashq qila boshlagan. Bu haqda ma'lumotlar bo'lsa-da, she'rlarining o'zi yetib kelmagan. Uning "Yusuf va Zulayho" nomli doston yozganligi ham haligacha munozarali. Firdavsiy otasidan qolgan yerda dehqonchilik qilib kun kechirgan. Ba'zi manbalarda uning uzoq yillar sarbozlik xizmatida bo'lgani ham aytiladi.

Firdavsiyning yoshlik yillari somoniylar davlatining gullab-yashnagan davriga to'g'ri keladi. Bu davrda Eron va Turon xalqlarining nafaqat ijtimoiy-siyosiy, balki madaniy-ma'naviy hayotida ham bir ko'tarilish bo'lgan. O'zining kimligini anglash va uni boshqalarga ham ko'rsatish maqsadida ular Eron va

Turonning shonli tarixini tiklashga intiladilar. Shu maqsadda qadimiy afsona va rivoyatlar, buyuk shohlar va bahodirlar tarixi to'planadi va yoziladi. Bu boradagi intilishlarni somoniy hukmdorlar qo'llab-quvvatlab turganlar va to'plangan ulkan materialni she'rga solishni Abu Mansur Daqiqiydan so'raganlar. Lekin shoir endigina ming bayt ijod qilganda, fojiali ravishda o'ldirilgach, Buxoro amiri Nuh ibn Mansur Somoniy Firdavsiyni huzuriga chorlab, unga chala qolgan "Shohnoma"ni nihoyasiga yetkazishni buyuradi.

Bundan maqsad shonli tarixi va buyuk sha'n-shavkatiga ko'ra forsiy xalqlarning arablardan kam emasligi, balki ustunligini ko'rsatish va ularga qarshi kurashda foydalanish edi. Vatanga va uning buyuk tarixiga muhabbat ruhida tarbiyalangan, bolalikdan qadimiy afsona va rivoyatlar, qahramonlik qissalari, jangnomalarni jon qulog'i bilan tinglab ulg'aygan Firdavsiyning o'zi ham xalq ichida yurib ularni yozib olgan, ko'plab og'zaki va yozma materiallar to'plagan.

Eron va Turon xalqlarining qariyb 4 ming yillik tarixi yuksak mahorat bilan qalamga olingan "Shohnoma" ustida Firdavsiy 30 yildan ortiq mehnat qilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Маллаев Р.К. Философско-эстетическая концепция Фирдавси в "Шахнаме". Душанбе. 2009.
2. Abduhalimov B.A. "Bayt alHikma" va O'rta osiyo olimlarining Bag'doddagi ilmiy faoliyati: (1X-XI asrlarda aniq va tabiiy fanlar). Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot - matbaa birlashmasi, 2004. – B 209-236.
3. Po'latova D., Qodirov M., Ahmedova M., Abduhalimov A. Falsafa tarixi (Sharq falsafasi). -T.:Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2013.
4. Пулатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАХДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
5. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
6. Po'Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
7. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN'ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.
8. Uralov, D. (2021). TALABA-YOSHLAR ONGIDA MA'NAVIY BO'SHLIQNI TO'LDIRISHDA MAFKURAVIY IMMUNITETNI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 962-966.

9. Qodirov M. Islomiy ma'rifat, madaniyat va ma'naviy qadriyatlar falsafasi. "Islom, tarix va ma'naviyat". – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2000